

הבכור באדם ובבהמה בימי המקרא

הבכור הוא הוולד הראשון באדם או בבהמה, ראשון לאב או ראשון לאם. הוא שייך לקבוצה הנקראת 'ראשית' וקרושה לאלוקות. הבכור נקרא 'ראשית און',¹ הכיכורים נקראים 'ראשית פרי האדמה',² שתי הלחם המוקרבים בחג השבועות הן 'קרבן ראשית',³ התרומה היא 'ראשית הדגן, התירוש והיצהר',⁴ והעומר נקרא 'ראשית קצירכם'.⁵ קרושה יש גם ל'ראשית הגד' בצאן,⁶ והחלה נקראת 'ראשית ערסותיכם'.⁷

כל אלה קרושתם לאלוקים, והפונקציה הפולחנית שבהם אינה שווה.

בדיוננו נעסוק בבכור, כפי שהדבר מתבטא במקרא ובתעודות חיצוניות לו.

שבע פעמים באים בתורה דיני קרושת בכורות באדם ובבהמה. נוסף להן יש עוד הזכרות המתייחסות לקרושת הבכורות. יש מקורות המתייחסים לכל סוגי הבכורות: בכור אדם, בכור בהמה טהורה, בכור בהמה טמאה או פטר חמור; ובאחרים מן המקורות יש אזכור רק של חלק מהם. גם לגבי הפונקציה הפולחנית אין ההתייחסות שווה: בחלק מן המקורות יש פתיחה או דיון כללי המביע באופן כללי את ההלכה ולאחריה בא הפירוט; ויש מקורות המפרטים את דיני הבכורות ללא הקדמת ההלכה הכללית. יש שדיני הבכורות צמודים למעוץ קודש, במיוחד לפסח, ויש שהקונטקסט שבו נמצא דין הבכורות אינו אלא חוקתי ללא כל קשר לחג כלשהו.

מה ניתן ללמוד אפוא מריבוי מקורות אלה ומהשינויים בהם?

במאמר זה נשווה כמידת האפשר את דיני הבכורות במקרא, לאור מקורותיהם הרכים בו, עם המקובל בארצות המזרח הקדום. נראה אם קיימים יחסי גומלין ביניהם לבין תפיסת הבכור האלילית או אם זו נדחית באופן טוטאלי.

ראה לוח בעמוד הבא.

1 בר' מט ג; דב' כא יז; תחז' עזח גא; קה' לג.
 2 שמי' כג יט; לד' כו; דב' כד כ; כו' י; יר' ב ג.
 3 וי' ב יב; כג יז.
 4 דב' יח ד; דח"ב לא ה.
 5 וי' כג י.
 6 דב' יח ד.
 7 במ' טו כ-כא; נח' י לח; יח' מד ל.

הרכבם של דיני קדושת בכורות – לוח השוואתי

הסוג	שמי' יג ב	שמי' יג	שמי' יג יא-יג	שמי' כב כח-כט	שמי' לד יט-כ	וי' כז כו-כז	במי' יח טו-יח	דבי' טו יט-כג
דין כללי	קדש לי כל בכור פטר כל רחם בבני ישראל באדם ובבהמה לי הוא.	והעברת כל פטר רחם לה'. (1)			כל פטר רחם לי. (1)		כל פטר רחם לכל בשר אשר יקריבו לה' באדם ובבהמה יהיה לך. (1)	
בכור בהמה טהורה		וכל פטר שגר בהמה אשר יהיה לך הזכרים לה'. (2)	כן תעשה לשורך לצאנך. שבעת ימים יהיה עם אמו, ביום השמיני תרצו לי. (2)	וכל מקנך תזכר פטר שור ושה. (2)	אך בכור אשר יבכר לה' בבהמה לא יקדיש איש אותו, אם שור אם שה, לה' הוא. (1)	אך בכור שור או בכור כבש או בכור עז לא תפדה קדש הם. את דמם תזרק על המזבח ואת חלבם תקטיר... ובשרם יהיה לך כחזה התנופה וכשוק הימין לך יהיה. (4)	כל הבכור אשר יולד בבקרך ובצאנך הזכר תקדיש לה' אלקין. לא תעבד בבכור שורך, ולא תגז בכור צאנך. לפני ה' אלקין תאכלנו שנה בשנה במקום אשר יבחר ה'... וכי יהיה בו מום... לא תזבחנו... כשערך תאכלנו. (1)	
בכור בהמה טמאה (פטר חמור)		וכל פטר חמור תפדה בשה. ואם לא תפדה וערפתו. (3)			ופטר חמור תפדה בשר, ואם לא תפדה וערפתו. (3)	ואם בבהמה הטמאה תפדה וערפתו בכורך ויסף חמישיתו עליו. ואם לא יגאל ונמכר בערכך. (2)	ואת בכור הבהמה הטמאה תפדה [ופדויו מבן חדש תפדה בערכך כסף חמשת שקלים בשקל הקדש...]. (3)	
בכור אדם		וכל בכור אדם בבניך תפדה. (4)	בכור בניך תתן לי. (1)	כל בכור בניך תפדה. (4)			אך פדה תפדה את בכור האדם. (2)	

במ' ג יג: כי לי כל בכור, ביום הכתי כל בכור בארץ מצרים הקדשתי לי כל בכור בישראל מאדם עד בהמה, לי יהיו אני ה'.
נח' לו: ואת בכורות בנינו ובהמתנו ככתוב בתורה, ואת בכורי בקרנו וצאנינו להביא לבית אלקינו, לכהנים המשרתים בבית אלקינו.
דב' כא טו-יז: כי תהיך לאיש שתי נשים... כי את הבכור בן השנואה יכיר לתת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו כי הוא ראשית אוננו, לו משפט הבכורה.
הערה: המספרים בלוח מציינים את הסדר שבו מופיעים דיני הבכור בכל מקום.

המקורות השונים לדיני הבכורות - הערות והארות למבנה הדינים

מהלוח המשווה עולה כך:

א. המקור ההלכתי הראשון לדיני בכורות נמצא בשמ' יג א-ב: "קדש לי כל בכור פטר כל רחם בכני ישראל באדם ובבהמה לי הוא". מיד לאחר מכן יש מעבר לעניין העוסק ביציאת מצרים ובהלכות פסח, ורק בפסוק יא חוזר המקרא לדיני בכורות. תחילה מציין הכתוב כי מצווה זו תלויה בארץ,⁸ והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני, ואחר כך:

1. והעברת כל פטר רחם לה'.
2. וכל פטר שגור בהמה אשר יהיה לך הזכרים לה'.
3. וכל פטר חמור תפדה בשה, ואם לא תפדה וערפתו.
4. וכל בכור אדם בכניך תפדה.

בסוף אותו עניין מצוינת הסיבה לקדושת בכורות: "ויהיג ה' כל בכור בארץ מצרים, מבכור אדם ועד בכור בהמה. על כן אני זוכה לה' כל פטר רחם הזכרים, וכל בכור בני אפדה". יש לעיין בסיבה להפסקה בין הנאמר בפסוק ב לנאמר בפסוקים יא-טו.

לדעתי, מכיון שזהו המקור הראשון במקרא לדיני בכורות, רצה הכתוב לקשור את סיבת קדושתם ליציאת מצרים, ועל כן שילב ביניהם. הכתוב החל בפתיחה כללית (יג א-ב), וקודם לפירוט של הדין קשר אותו ליציאת מצרים.⁹

ב. פתיחה ובה הדין הכללי כפי שמצאנו בשמ' יג, ואחריה הפירוט. כך הדבר גם בשמ' לד יט-כ. הפתיחה היא "כל פטר רחם לי", והפירוט בא לפי הסדר שמצאנו בשמ' יג: פטר שור ושה, פטר חמור ובכור אדם.

ג. גם בכמ' יח טו-יח בא תחילה דין כללי: "כל פטר רחם לכל בשר אשר יקריבו לה' באדם ובבהמה", אך הפירוט בא בסדר שונה. תחילה בכור האדם ופדיונו, בכור הבהמה הטמאה, ורק בסוף בכור שור, כבש או עז.

ד. לעומת שלושת המקורות הנ"ל, שבהם בא הדין הכללי ולאחריו הפירוט, מובא בשמ' כב כח-כט אזכור בכור אדם ואח"כ בכור בהמה טהורה ותו לא. אין כותרת וכן אין נזכרים בהמה טמאה ופטר חמור.

ה. בויקרא כז כז-כז נזכר עניין בכור בהמה טמאה, ולפניו בכור בהמה טהורה. הנושא אינו קדושת בכורות אלא הקדשת בכורות.

⁸ לעניין זה עיין רמב"ן לשמ' יג יא. שם הוא מסביר שהבכור, כמצווה התלויה בארץ, נוגע רק לעניין פטר חמור. עיין שם רש"י המתבסס על המכילתא בעניין קיום או אי קיום מצוות בכורות במדבר.

⁹ כך גם בשמ' לה א-ה; וי כג ב-ד ועוד.

ו. בדב' טו יט-כג נזכר רק בכור הבהמה הטהורה.

בעלי תורת המקורות יראו בוודאי את ריבויים של מקורות דיני הבכורות בתורה ואת השינויים בהם כדינים ממקורות ספרותיים שונים. לדעת ברין, הפירוט ההלכתי שונה בדרישותיו מביצוע הצו ההלכתי הקדום המשתקף בדין הכללי.¹⁰ נראה לי שהדין הכללי, בניסוחו השונים, נאמר כך מתוך כוונה להראות שמילוי הגדרת בכל סוג של בכור מתפרש כאילו ניתנו הבכורות לאלוקים, היינו: אם בכור אדם ופטר חמור ייפרו, ויוקרבו החלב והדם של הבהמה הטהורה, ובשרה יינתן לכוהן, הרי זה כאילו נתקיים "כל פטר רחם לי" או "והעברת כל פטר רחם לה", אך בשום אופן אין הכוונה שיש להקריב את כל סוגי הבכורות, כולל בכור בהמה טמאה או בכור האדם, לאל. זאת שלא כמנהג הגויים, או כפי שהוכן הדבר אצל חלק מעם ישראל בתקופות היסטוריות שונות.¹¹

יש לציין עוד כי במקומות שבהם נזכרים כל סוגי הבכורות (שמ' x 2, במ', נח') בכור האדם ובכור הבהמה הטמאה באים צמודים זה לזה, וזאת בגלל המכנה המשותף שבהם: שניהם אינם עולים על גבי המזבח אלא נפדים.

יש פרשנים שבחלק מן המקורות מעלים סיבות לאזכור החוזר של דיני הבכורות,¹² אך אין התמודדות שיטתית עם שאלה זו.

בכור בהמה טמאה

במקורות של דיני הבכורות, יש שלא נזכר כלל בכור הבהמה הטמאה (שמ' כב כח-כט; דב' טו יט-כג). יש שנזכר דווקא פטר חמור (שמ' יג יג; לד כ), ובשאר המקורות יש ניסוח כללי: "בכור הבהמה הטמאה" (במ' יח טו, והשווה ו' כו כז). למקורות המזכירים את הניסוח הכללי של בכור בהמה טמאה יש לצרף את המקור בנח' י לו-לז: "ולהביא... לבית ה' את בכורות בנינו ובהמתנו... ואת בכור בקרינו וצאנינו להביא לבית אלקינו לכהנים". מאחר שסופו של פסוק לז עוסק בבכור בהמה טהורה, נראה שראשו, "בכורות בנינו ובהמתנו", מתייחס לבכור בהמה טמאה.¹³

יש לברר אם קדושת הבכור בבהמה הטמאה היא כללית, וחלה על כל הבהמות הטמאות או רק על פטר חמור.

ראשית, יש לציין שהמקור בויקרא כז כז אינו עוסק בקדושת בכורות, אלא בהקדשות לה, ועל כן אין ללמוד ממנו על תחולת דין הבכור בבהמה הטמאה. נותר רק המקור בבמ' יח, המזכיר את "בכור הבהמה הטמאה". על כתוב זה אומר שד"ל כך: "רענין הפדיון שווה לכל בהמה טמאה אלא שדיבר בהווה כי החמור היה מצוי אצלם הרבה". לעומת גישה זו, גישת חז"ל וההלכה היא כפי שעולה מן המכילתא לפרשת בא יח: "שאיין פודין שאר בהמה טמאה אלא חמור בלבד", וכך גם במס' בכורות ה ע"ב - ו ע"א. שם מוצגת דחייה לפירוש הקובע ש"בכור הבהמה הטמאה" (במ' יח טו) מתייחס לפטור סוסים וגמלים. דברים מפורשים יש בתוספתא בכורות א ג: "בכל בהמה טמאה, אין לך שחייב בכורה אלא חמור בלבד". יחד עם זאת מובאים שם דברי ר' מאיר: "כל המקיים מצות פטר חמור מעלין עליו כאילו קיים מצוות בהמה טמאה כולה". אכן, מדוע חלים דיני בכורות הבהמה הטמאה רק על פטר חמור? תשובת חז"ל ממכילתא לפרשת בשלח פ"א היא: "גורת מלך היא", והתלמוד בבכורות ה ע"ב: "גזירת הכתוב היא".

¹⁰ ראה ג' ברין, הבכור בישראל בתקופת המקרא, תל-אביב, תשל"א, עמ' 70-71.

¹¹ כפי שנתמזים הדברים ביח' כה-לא; מ"ו ו ועוד.

¹² לשמ' כב כח-כט, עיין רש"י שם. לדב' טו יט-כ עיין ראב"ע לפסוק יט, ורש"י לפסוק כ.

¹³ עיין ראב"ע לנח' י לו. וראה פירושו של זר-כבוד לעזרא ונחמיה, ירושלים תשי"ט, עמ' 135.

כלומר, זהו דין ללא הנמקה רציונאלית. נגד היעדר הרציונאליות הזו כותב ראב"ע בפירושו לשמ' יג יג: "ולא היו לישראל בהמות טמאות כי אם החמורים בלבד", ועל פי שו"ל שהובא לעיל: "כי החמור היה מצוי אצלם הרבה".

דברי ראב"ע מלמדים על מציאות שבה מכלל הבהמות הטמאות היה החמור מצוי ביותר, ורק אצל מעטים גם הסוס והגמל. הואיל וכך, נראה לי שהשמות חמור ובהמה טמאה היו שמות נרדפים. כשרצה אדם לומר חמור, אמר בהמה טמאה, וכוונתו הייתה ברורה. נראה אפוא שהכתוב "ואת בכור הבהמה הטמאה" מתייחס לבכור החמור בלבד. גם נראה לי שהמקור מנחמיה י, שזמנו ימי בית שני, אינו כולל בכור של כל בהמה טמאה אלא של החמור בלבד, וגם שם נקטה הלשון שנקטה התורה (בבמ' יח), אף שנוסף על חמורים היו להם סוסים וגמלים. אפשר שגם נוסח הכתיב שבידינו מלמד שמדובר בבהמה מסוג אחד, שהרי לעניין בכורות האדם נכתב "בנינו" לשון רבים, וכן לעניין בכורות הבהמה הטהורה, "בכור בקרנו וצאנינו", אך לעניין בכור הבהמה הטמאה נכתב "בהמתנו" ולא "בהמותינו" או "בהמתינו". משמע אפוא שבסוג אחד בלבד מדובר, והוא פטר חמור, ככתוב בתורה.

לאור האמור, אין לקבל את דברי פילון האלכסנדרוני הסובר שיש לפדות אף את בכור הסוסים, החמורים והגמלים.¹⁴ כמו-כן אין לקבל את דברי פלאביוס בקדמוניות: "ואילו בעד הבהמות, שחל עליהן איסור האכילה לפי חוקי האבות, חייבים הבעלים לשלם שקל ומחצה".¹⁵

ייתכן שפילון ופלאביוס, שחיו בתקופת בית שני, מייצגים דעה הלכתית שאולי הייתה מקובלת אצל חלק מן העם בתקופתם, וזאת כנראה בהסתמך על הפירוש הפשטני של במדבר יח "בכור הבהמה הטמאה",¹⁶ אך כיוון זה נדחה בהלכה על פי תפיסת חז"ל.

נציג עתה את דרכי הפדיון של בכור הבהמה הטמאה, החמור. בשמ' יג ובשמ' לד מדובר בפדיית החמור בשה, ואילו בבמ' יח מדובר בפדיית בכור הבהמה הטמאה, "ואת בכור הבהמה הטמאה תפדה", ללא ציון העובדה שתמורתו היא שוה. אמנם שם בהמשך "ופדוייו מבין חדש תפדה בערכך כסף חמשת שקלים" (פס' טז), אך את זה אפשר להבין כמתייחס לבכור בהמה טמאה, או כדין פדיון הן לבכור האדם והן לבכור הבהמה הטמאה. אין ספק שכונת הכתוב היא לפדיון בכור אדם, כי סכום הפדיון הנקוב הוא "חמשת שקלים", וזהו סכום הפדיון הנזכר בבמ' ג מז לגבי בכור בני ישראל במדבר, כשהלויים באו תחת הבכורים, כמו גם "הערכך" הנזכר כאן מתאים ל"ערכך" של האדם מבין חודש ועד חמש שנים (וי' כז ו).

יוצא אפוא שהמקור בבמ' אינו מזכיר ערך פדיון לבכור הבהמה הטמאה. גם הנאמר בויקרא כז בעניין ההקדשות, "ואם בבהמה הטמאה ופדה בערכך ויסף חמישתו עליו", אינו עוסק בדין פדיון בכורות הנזכר מדין קדושת בכור אלא בדין הקדש, הקדשה. מכאן שאין ראייה לדרך פדיון בכור הבהמה הטמאה. לפי יוסיפוס,¹⁷ יש ערך פדיון קבוע, שקל ומחצה. פילון¹⁸ אומר שפודים לפי שווי של בכור הבהמה הטמאה. ובתלמוד (בכורות יא ע"א) מצאנו כך: "אמר ריש לקיש: מי שיש לו פטר חמור ואין לו שוה לפדותו פודהו בשוויו", וברייתא בבכורות י ע"ב: "דתגיב תפדה תפדה כל שהוא".

לדעת ברין,¹⁹ הגישות השונות בערך פדיון בכור הבהמה הטמאה נובעות מההתייחסות השונה בתורה ובנחמיה, היינו: דינים שנקטו מלכתחילה בתחולה רחבה יותר, כלל בכור הבהמה הטמאה, בשונה הדין לפדיון בתשלום שוויו של החמור או של בהמה טמאה אחרת.

¹⁴ ראה: פילון, על החוקים המיוחדים, א, טעיפים 136-137; ברין (הערה 10 לעיל), עמ' 93.

¹⁵ יוסיפוס, קדמוניות היהודים (תרגום א' שליט), ירושלים 1972, ד ד ד, עמ' 116.

¹⁶ ברין (הערה 10 לעיל), עמ' 93.

¹⁷ ראה הערה 15 לעיל.

¹⁸ פילון, על החוקים המיוחדים, א, 135.

לפי דברינו לעיל, שיש קדושת פטר חמור ואין שום הרחבה על שאר בכורות הבהמה, ניתן לומר כי הפדייה היא בשה, ואין צורך לחזור ולומר זאת בכל מקור ומקור. ייתכן שזה כדעת חז"ל בבכורות יא ע"א: "לא אמרה תורה בשה להחמיר עליו אלא להקל עליו", ומלכתחילה די בכל שהוא לפדות את השה, אלא נקטה התורה ערך סביר לפדות בו את פטר החמור. במרוצת הזמן נקבע בהלכה ערכו של השה "עין יפה בסלע [שני שקלים], עין רעה בשקל, בינונית - בשקל וחצי" (בכורות יא ע"א).

קיימת אפשרות נוספת, ולפיה אם אינו פודהו, עורפו. מעניין שפילון ויוסיפוס אינם מזכירים כלל את האפשרות של ערפה. אלבק²⁰ מסביר את העניין בכך שפילון לא ידע אלא את הפדייה בלבד כי הוא השתמש בתרגום השבעים, ואת "ואם לא תפדה וערפתו" (שמי' יג ושמי' לר) הם מתרגמים: "ואם לא תפדה בשה ייגאל (או "וערכתו"). לדעת אלבק, ייתכן שהשינוי בשבעים הוא מכונן, כי לא רצו לומר שהיהודים מצווים לערוף חמור, שהרי בכך יחזקו את הדיבה שהוציאו על היהודים אויביהם במצרים, שהם עובדים לצורת חמור.

יוסף בן מתתיהו דוחה את טענת אויבי ישראל על פולחן החמורים במקדש. וכך כתב:²¹

הן אנחנו היהודים, אין אנו נותנים כבוד לחמורים, וגם אין אנחנו מאמינים בכוחם כדרך המצרים [...] ואמנם משפט החמורים אצלנו הוא כמשפטם אצל כל האנשים הנכונים - לשאת ולסבול את המשא העמוס עליהם. ואם יאכלו את התבואה בעלותם אל הגוף או ישטו מעל הדרך אשר צוו ללכת בו, הנה מנת חלקם מהלומות ומכות נאמנות כי הם משרתים מועילים לנו בעבודת הארמה.

מדבריו אלה של יוסיפוס יוצא כי במצרים האמינו בכוח החמורים. וכך האל המצרי סת מתואר בכמה פסילים כבעל ראש חמור. לדעת אלקנה ביליק וחיים ביינארט,²² קרבן האתונות הנזכר בתעודה אוגריתית (28, V AB) עניינו לבכורות. אולי גם קבורת החמורים בקברים בימי שלטונם של החקסוסים, שנתגלו בבית עגלים (תל עגיל), הייתה נוהג פולחני רווח. מכל מקום הן בתעודה האגריתית והן בתל עגיל אין כל ראייה שהיה לכך קשר עם ערפת חמור. אולי זה היה עניין של כריתת ברית.²³

בכור בהמה טהורה

בכל המקורות הדנים בדיני בכורות לא נפקד מקומו של בכור הבהמה הטהורה. לפי המסורת היהודית, בכור הבהמה הטהורה מוקדש לאלוקים, והדין נהג מקדמת דגא.

על רקע זה מובן הסיפור בבראשית, שהבל הקריב לה' "מבכורות צאנו ומחלבהן", וה' רצה את קרבנו.²⁴ קאסוטו טוען שהכנענים הקריבו לאלוהיהם את בכורות הצאן.²⁵ י"מ גרינץ סובר שגם בעמים אחרים במזרח הקדמון היו נהוגים קרבנות בכור של בהמה, והוא מצא למשל שלפי ה"הוראות למשרת המקדש" אצל החתים הוטלה חובה על העובדים במקדש להביא בזמן לידת הבכור "אם טלה, אם שה או גדי או חיות נבחרות", והיה אסור לאתרים לאכול מהם קודם שהפרישו מהם לאלים. אם נחשד המשרת שאכל או נתן לממונה עליו תחילה, היו משקים אותו 'מים מארדים', ואם נמצא חייב, היו מוציאים אותו

19 ג' ברין (הערה 10 לעיל), עמ' 96, 99.

20 ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר קרישים, ירושלים-ת"א, עמ' 153, הערה 1.

21 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים [נגד אפיין], רמת גן 1968, עמ' ס-סא.

22 א' ביליק וח' ביינארט, הערך 'חמור', אנציקלופדיה מקראית, ג, עמ' 170-171.

23 ברין (לעיל הערה 10), עמ' 101, הערה 6.

24 בר ד ד.

25 מ"ד קאסוטו, הפרק השני בספר הושע, ספר פוזנסקי, ורשה תרפ"ז, עמ' קטו-קלה.

להורג עם כל בני בריתו.²⁶ לדעת ברין, הידיעות על הקרבנות של בכורות מחוץ לישראל הן מועטות ביותר.²⁷

באשר לבכורות בישראל, מדובר בככור זכר ולא בנקבה. כך עולה מכל דיני הבכורות בבהמה הטהורה, כמו למשל "וכל פטר שגר בהמה אשר יהיה לך הזכרים לה" (שמי' יג יב).

ההתייחסות לסוג זה של בכורות אינה באה תמיד בניסוח ספציפי, בכור הבהמה הטהורה, אלא בניסוח כללי "פטר שגר בהמה", או בניסוח המפרט את סוגי הבכורות. בבהמה הטהורה. מן המקורות המפורטים עולה שבכור בהמה טהורה מוכב רק מן הבקר ומן הצאן: שור, כבש ועז, וכך גם נפסק להלכה בתלמוד.²⁸

לעומת זאת, יוסיפוס כולל בככור הבהמה הטהורה את כל "הכשרים לקרבן".²⁹ צורת הקרבן הנדרשת במקורות העוסקים בככור הבהמה הטהורה אינה ברורה דייה. יש מקורות המשתמשים בביטויים בלשון 'זבח', כגון: "על כן אני זבח לה' כל פטר רחם הזכרים" (שמי' יג טו), ואיננו יודעים אם הוא עולה או שלמים.³⁰

מן הכתוב "את דמם תזרק על המזבח ואת חלבם תקטיר... ובשרם יהיה לך כחזה התנופה וכשוק הימין לך יהיה" (כמ' יח יח) עולה שאחרי ההקטרה וזריקת הדם הבשר שייך לכוהן כמתנת כהונה. כך עולה גם מאמנת נחמיה "ואת בכורי בקרנו וצאננו להביא לבית אלקינו לכהנים המשרתים בבית אלקינו" (נח' י לו). מאידך גיסא, מפורטו של הכתוב "כל הבכור אשר יולד בבקרך ובצאנך הזכר תקדיש לה' אלקיך... לפני ה' אלקיך תאכלנו שנה בשנה במקום אשר יבחר ה'" (דב' טו יט-כג), משמע שהבעלים אוכלים את בשר הבכור.

לדעת קויפמן,³¹ היו שלושה שלבים בדרך פולחן בכור הבהמה הטהורה:
 א. הבכור הוא טאבו, קניין גבוה שניתן לאלוקים בתור עולה כליל. מתנה זו הייתה ע"י 'העברה'.
 ב. הבכור ניתן לכוהן כשלמים. הטאבו הומר מעולה לשלמים וניתן לכוהן.
 ג. חל חידוש גמור, פרוגרסיביות – אכילת בשר הבכור ע"י הבעלים בעיר הבחירה. ויש זכר להשקפה הקדומה של איסור גיזה ועבודה בככור.

אך לדעת רוב החוקרים החדשים, השלבים היו בסדר כזה:

- א. עולה כליל כטאבו.
- ב. אכילה לבעלים.
- ג. אכילה לכוהנים.

הביטויים המביעים את קדושת הבכור כטאבו מקבלים הבהרתם מפירוט דרך פולחן הבכור בשאר המקורות, היינו: הקדשת הבכור לה' ונתינתו לכוהן להקטיר אימוריו ואכילת בשרו כמתנת כהונה נחשבות כאילו ניתן לה'. לפי זה, הפנייה "לפני ה' אלקיך תאכלנו" אינה לישראל אלא לכוהן, כי הלכה זו

²⁶ י"מ גרינץ, הככורה בישראל בתקופת המקרא, אנציקלופדיה עברית, ת, עמ' 697.

²⁷ ברין דוחה את הסימוכין על הקרבת בכורות הצאן שהביא הוקל (Hockel) וכן את דברי גסטר (Gaster), כאילו כאוגרית היה קרבן 'פטר', בהסתמך על הצורה dpy המופיעה בטקסט אוגריתי (UT 71. 9). הוא טוען שממקום זה אין להביא ראיה בגלל קיטועו של הטקסט שאין לעמוד על תוכנו. גם את דברי קאסטו אינו מקבל, כי לטענתו אין דבריו מתבססים על מקורות.

²⁸ כך על פי הפרקים ב-ו במסכת בכורות. ועיי' : בכורות ד ז: "החשור על הבכורות, אין לוקחים ממנו בשר צבאים"; בכורות לג ע"א: "מה צבי ואיל פטורים מן הבכורה" וכו'.

²⁹ יוסיפוס (הערה 15 לעיל), שם.

³⁰ השורש 'זבח' בא הן בעולה (ראה שמי' כ כד) והן בשלמים (ראה ו' יט טו).

³¹ קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 146-147.

ידועה הייתה ואין מקום לטעות בה. הכתוב מרשה לעצמו לא לפרט מי אנכלו,³² והרר במקור זה בדברים יש ביטוי המזכיר את המקורות האחרים שבהם בוודאי אין לטעות: "תקדיש לה' אלקיך"; "לא תפדה קדש הם", ושם הרר נאמר בפירוש שבשר הבכור הוא מתנת כהונה. כמו כן, הביטויים "תתנו לי", "לי", "לה" וכדומה, משמעם ניתוק הבכור מהבעלים, ולשון זו משמעה נתינה מוחלטת, כמו "ונתן לכהן הזרע והלחיים והקבה" (דב' יח ד); "ונתנו איש כפר נפשו לה" (שמ' ל יב); "תתנו לה' תרומה" (במ' טו כא). ישנה גם העברה מרשות האל לרשות הכהנים, שאף היא מתוארת באותה לשון, כמו: "כל חלב יצהר... אשר יתנו לה', לך נתתם". ובכן, השימוש בפועל 'נתן' בפולחן מובנו ניתוק מהבעלים והעברתו לרשות האל המעבירו לרשות הכהנים.

כאן יש מקום להראות את סמיכות דיני הביכורים והבכורות בשמ' כב כח-כט: "מלאך ודמעך לא תאחר, בכור בניך תתן לי. כן תעשה לשורך לצאנך". לדעת רוב הפרשנים "מלאךך ודמעך" הם ראשית התבואה והיקב, ואם כן כמו שהראשית בצומח היא לכהן, כך גם באדם ובבהמה.³³ יתרה מזאת, גם על הכהנים חלים דיני בכור בהמה טהורה. כי בכור אדם ובכור בהמה טמאה יש רק אקט הפדיון והתמורה הניתנים לכהן, ואין הכוהן חייב בהם. אך בכור בהמה טהורה, שיש בו גם חלק לגבוה, גם הכוהן יש לו בו חיובים, כהקטרת אימורי בכורותיו.

ייתכן שכל הכתוב בדברים טו אינו פנייה לישראל אלא לכהן. לפי זה, אפשר שהכוהן חייב אף הוא להקדיש את בכורות בהמותיו הטהורות, והמשפט "לפני ה' אלקיך תאכלנו" הוא המשך ישיר של הפנייה לכהן, וממילא אין צורך לראות מעבר מפנייה קודמת לישראל לפנייה אחרת לכהן, כרש"י וראב"ע. סבורני שכך נתפס העניין גם אצל הרמב"ם בהלכותיו:

בהמה טהורה: כהנים, לויים וישראלים. ואף על פי שהבכור לכהן, אם נולד לו בכור מקריב דמו ואימוריו כמו שביארנו, ואוכל שאר הבשר בתורת בכור, שנאמר: "כל הבכור אשר יולד בבקרך ובצאנך" וגו' [...], אבל בכור אדם ובכור בהמה טמאה, כהנים ולויים פטורין.³⁴

חובת בכורות על הכהנים ואכילת בשרם בירושלים נלמדות מדברים טו יט: "כל הבכור אשר יולד". נופלת אפוא הסתירה דלעיל. ואפשר שברור עתה מדוע המקור בדברים מתייחס אך ורק לבכור בהמה טהורה, והוא שונה משאר המקורות. דבר זה נובע מכך שהפנייה כאן היא לכהן החייב רק בקדושת בכור בהמה טהורה, ופטור מבכור אדם ופטור חמור.

מכל המקורות עולה כי קדושת בכור הבהמה הטהורה, בבקר ובצאן, היא לה', והיא נעשית ע"י הקדשתו ונתינתו לכהן להקטיר חלבם ולזרוק דמם על המזבח ולאכול את בשרם ע"י הכהנים בירושלים. וכך הם דברי המשנה בזבחים: "הבכור והמעשר והפסח – קדשים קלים [...]"; הבכור נאכל לכהנים [...]; ונאכלין בכל העיר בכל מאכל".³⁵

³² עיין רש"י וראב"ע ואחרים לדב' טו כ.

³³ הדברים בשמ' כב כו-ל הם, לפי החלוקה המסורתית, פרשה בפני עצמה. נראה לי שכל הקטע עוסק בנושא הראשית: בפסוק כז: "אלקים לא תקלל ונשיא בעמך לא תאר", אלוקים וראשי העם. בפסוק כח: הראשית בצומח ובאדם. בפסוק כט: הראשית בבהמה הטהורה.

בפסוק ל: "קדש ישראל לה' ראשית תבואתה" (יר' ב ג) = "ואנשי קדש תהיו לו". על כן יש חובת קדושה עליהם: "ובשר בשדה טרפה לא תאכלו".

³⁴ רמב"ם, הלכות בכורות א ז.

³⁵ זבחים ה ה.

בכור האדם

תחילה יש לכרר למי מתייחס הכיטוי 'ככור האדם' - לככור מאב, מאם או משנייהם. בעיה זו קשה במיוחד במשטר נישואין פוליגמי, אך היא מתעוררת גם במשטר מונוגמי. ההגדרה חשובה לעניין קדושת הבכור ופדיונו ולפריווילגיות המיוחדות לו בדיני ירושה, וכן לחובות המוטלות עליו כגדול האחים.

בדיני קדושת הבכורות אנו מוצאים את הכיטוי 'פטר רחם' כפתיחה או כדין כללי שלאחריו בא הפירוט באדם ובבהמה. לפי זה, משמעו בכור לאם. גדר זה הוא כמה שנוגע לקדושה, אך בתחום המשפטי-אזרחי, הבכורה נקבעת לפי בכור לאב, ולא לאם, וכך הוא למשל הדין בדב' כא טו-יז: "כי תהיינה לאיש שתי נשים... לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכור. כי את הבכור בן השנואה יכיר לתת לו פי שנים... כי הוא ראשית אונן, לו משפט הבכורה". וכך גם כרשימות היחס. לדוגמה, מתוך בני יעקב מארבע נשותיו רק ראובן נקרא "ראשית אונן" לגבי "יתר שאת ויתר עז", היינו לגבי הדין האזרחי. אך לגבי הקדושה כל ארבעת בניו הראשונים מארבע נשותיו נחשבים כבכורים.

ברוב המקרים התואר בכור מיוחס לבכור מאב, ופעמים מעטות לבכור מאם.³⁶ הקונפליקט בין בכור מאב לבכור מאם אינו מהווה בעיה אצל עמי המזרח. אצלם אין קדושה של 'פטר רחם', ועל כן אצלם נותרה רק הבעיה המשפטית-אזרחית של ירושה.

להלן מספר מקורות הנוסכים אור בנדון:

א. חרזה נישואין מאללח' (המאה ה"ט" לפנה"ס) בין איש אחד בשם Irihalpa ובין האישה Naidu. תוכן החרזה הוא: אם אישה אחת תלד בן לבעל הנדון קודם שנאידי תלד, הבן של נאידי ייחשב הבכור ולא בן האישה האחרת, שהוא למעשה בכור האב.³⁷

ב. טקסט ממארי המתוארך בתקופת השלטון האשורי ומשתקפות בו מסורות החוק הבבלי: "אחחאל, בן חיללום, והאישה אליתום, הוא בשמחתם ישמח ואת כאבם יכאב, אם חיללום, אביו, והאישה אליתום, אמו לבנם יאחחאל, יקובו 'לא בננו אתה', ביתם וכליהם יאכרו; אם יאחחאל לחיללום אביו, ולאשה אליתום, אמו, יקוב 'לא אבי אתה', 'לא אמי את', הם יגלחו שערותיו ובכסף יתנוהר". הכתוב מוסיף: "חיללום והאישה אליתום, כשהבנים רבים יהיו להם, יאחחאל הוא בן הבכור, בבית חיללום אביו שני חלקים יקח. אחיו הצעירים חלק כחלק יטולו".³⁸

מתעודה זו עולה כי האב והאם המאמצים, שניהם כאחד נוטלים חלק באקט משפטי זה. הבן המאומץ הופך להיות בן חוקי, בעל זכויות מלאות, והיהוהו שותף מלא לחיי המשפחה, במאורעותיה, בשמחותיה וכיגונה. המעניין הוא שגם אם ייוולדו להם ילדים טבעיים, הבן המאומץ נשאר בזכויות הבכור ושני חלקים יקח לעומת אחיו הצעירים.

³⁶ הנה מספר דוגמאות:

א. דה"א ב יח-יט, נ" אפרת, אשתו השנייה של מלך, ילדה לו את חור לאחר שיש לו כבר ילדים מאשתו הקודמת. לפי זה, חור אינו ראשית אונן של מלך. והנה בפסוק נ כתוב "אלה היו בני מלך בן חור בכור אפרתה".

ב. בדין הייבום כתוב: "והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו". הואיל והמטרה היא זרע על שם אחיו המת, הרי האם משמשת כצינור המקשר בין בעלה המת לבין הילד.

ג. שמי יא ה: "עד בכור השפחה אשר אחר הרחמים", לעומת המקבילה בשמי יב כט: "בכור השבי אשר בבית הכור". בעניין זה יש לומר כי בשכבות נחותות מתייחסים הבנים על האם. כך מוגדר אבימלך "בן אמתו של גידעון" (שופ' ט יח); כך עמלך בן תמנע פילגש אליפז (בר לו יא), ובספרות "משל לבן השפחה" (במדבר רבה יט ח).

³⁷ D. J. I. Mendelson, 'On the Preferential Status of the Eldest Son', BASOR 156 (December 1959), p. 38

Wiseman, The Allakh Tablets, 1953, No. 92, lines 15-20a

³⁸ שם. לתרגום תעודה זו, ראה מ' זהרי, 'תגליות מארי והמקרא', בית מקרא, שנה ז, חוברת א (ניסן תשכ"ב), עמ' 103. זה מצוטט מ: G. Boyer, Archives Royales de Mari VIII: Textes Juridiques et administratifs, 1957, No. 1, pp. 178-182

ג. בתעודה מארפח' (HSS IX 24) נושא זיגי אישה ומצהיר כי מעמד בנה הבכור של האישה ירשוהו למעמד בנו הבכור, ויקבל שני חלקים בירושה, ואילו הבנים האחרים שתלד האשה ממנו, יירשו יחד עם בניו חלק כחלק.³⁹

כאמור, מעמדו של בכור השפחה נחות ואינו נחשב לבכור האב. אך בתעודה אחת מסיפר⁴⁰ אנו מוצאים כי אם אדם מאמץ את בכור שפחתו, שהוא למעשה גם בנו, הרי לענין זכויות הוא נחשב ומוכר כבנו ממש. משמע שלולי פעולת האימוץ בכור השפחה אינו נמצא בסטאטוס של בכור האב.

במקורות העוסקים בדיני קדושת בכורות מוזכר בכור האדם רק במקומות הרלוונטיים. כך בשמות פרקים יג, כב, לד, ובבמדבר פרק יח. המקור מספר ויקרא כו אין עניינו לקדושת בכורות, אלא לדיני הקדש, ואילו המקור בדברים טו, לפי הסברנו דלעיל,⁴¹ עוסק בבכורות הכהנים-הלוויים ולא בבכורות ישראל. הואיל והכוהן פטור מלפדות בכור בניו ובכור חמורו, על כן אין נזכרים שם בכור האדם ובכור החמור, אלא בכור הבהמה הטהורה, שהרי גם הכהן חייב בקדושת בכור, לענין הקרבת חלב ודם. מקורות אלו מעמידים לפנינו מספר נקודות לעיון:

א. לענין בכורי הבהמות ברור שמדובר בבכורות זכרים, אך כנגד זה אין נזכר ענין מינו של הבכור באדם.⁴²

ב. הדין הכללי הנזכר בחלק מן המקורות מבטא קדושה אלוקית לכל פטרי הרחם באדם ובבהמה. קדושה זו נראית כטאבו, כיוצא מהכתובים "והעברת כל פטר רחם לה"; "כל פטר רחם ליי"; "וכל פטר רחם לכל בשר אשר יקריבו לה' באדם ובבהמה". יתרה מזו, המקור בשמ' כב בולט בתריגותו ביחס לשלושת המקורות האחרים שבהם נזכרת קדושת בכור האדם, כי בשלושת המקורות מדובר על אפשרות של פדיון, ואילו בשמ' כב נאמר "בכור בניך תתן ליי". מהי נתינתו זו? כמו כן יש לבאר את המקור בנח' י לו-לז שנכתב בו: "ולהביא... ואת בכורות בנינו ובהמתנו ככתוב בתורה". מהי הבאה זו של בכור אדם למקדש? האם ניסוחים אלה מבטאים מציאות היסטורית מסוימת של פונקציה פולחנית מיוחדת שנעשתה בבכורות האדם?

ג. מדוע לא נאמר בשמ' כב דבר על פדיון בכור האדם, ומהו ערך הפדיון של בכור האדם?

לשאלת מינו של בכור האדם, ניתן לקבוע שמדובר בזכרים ולא בנקבות, וזאת בגלל מספר טעמים: א. בפרשת המרת קדושת הבכורים והעברת התפקידים הפולחניים ללוויים (במ' ג ג-נא) נאמר בפירושו: "פקד כל בכור זכר בכני ישראל... ולקחת את הלויים לי אני ה' תחת כל בכור בכני ישראל". מתוך זה ומתוך ענין 273 העודפים שגפדו תמורת חמישה שקלים לגולגולת, ברור שמדובר בבכורים זכרים. ב. הכרענו לעיל⁴³ ש"ופדיו מכן חדש תפדה בערכך כסף חמשת שקלים בשקל הקדש" עוסק בתעריף פדיון "הערכך" של זכר מכן חודש ועד חמש שנים (וי' כו ו), ולא של נקבה, שהוא שלושה שקלים בלבד.

³⁹ ברין (לעיל הערה 10), עמ' 60.

⁴⁰ ברין (לעיל הערה 10), עמ' 62.

⁴¹ ראה לעיל.

⁴² ראה ברין (לעיל הערה 10), הערה 1. ברין טוען כי אין להביא ראיה מלשון הזכר 'בכור', כי זה שם המין הכולל, ולא לשון זכר דווקא. כמו כן הוא דוחה את דיוקם של חז"ל: "בכור אדם בבניך - בניך ולא בנותיך" (קדושין כט ע"א), בטענה ש"בניך" הם צאצאים, ולא ציון המין הזכר.

⁴³ ראה לעיל ברין על בכור בהמה טמאה.

ג. מדיקש בכור אדם לבכור בהמה, כגון "ולקחת את הליים לי אני ה' תחת כל בכר בכני ישראל ואת בהמת הליים תחת כל בכור בבהמת בני ישראל" (במו' ג מא, מה) ברור, שמה בבהמה זכרים,⁴⁴ אף באדם זכרים.

באשר לפונקציות הפולחניות בבכור אדם מן הדין הכללי בשמ' כב ובנח' י ניתן להעלות מספר השערות:

- א. הקרבת בכור האדם או העברתו באש.
 - ב. הקדשתו לשירות במקדשים.
 - ג. עשיית אקט סימבולי בבכור המבטא העברה או נתינה לה'.
 - ד. מתן פדיונו לה', קרי לנציגו הכוהן, הוא אקט ההעברה לה'.
- חוקרים אחדים⁴⁵ סוברים כי אכן בכורות הוקרבו או נשרפו ממש. זאת על פי הניסוחים הכלליים לדעיל ועוד. אכן הלשונות הכלליות 'נתן לה' או 'העבר לה' עשויות להתפרש כהקרבה,⁴⁶ ומצאנו שהפעלים 'עבר ונתן' באים בתקבולת,⁴⁷ ושני פעלים אלה מצאנום בדיני בכורות. כיוון זה אינו נראה לי, וזאת משום שברוב המקורות הפעלים הללו נמצאים בקונטקסט של הקרבה למולך, ובה אין נזכרת אף פעם אחת הקרבת בכור, אלא הקרבת בניס וגם בנות,⁴⁸ או העברתם למולך באש. כך שאין לקשר בין עבודת המולך לבכורות אדם. יחד עם זאת, אין להתעלם מלשון 'העברה' או 'נתינה' שבבכורות. עובדה זו גרמה כנראה תפישה מוטעית אצל אחדים מבני ישראל בתקופות מסוימות, למשל בימי יחזקאל. העם הבין אז שכונת ההעברה והנתינה היא העברה באש, בדומה לעבודת המולך. וכך הם דברי הנביא: "ואטמא אותם במתנותם בהעבירם כל פטר רחם"; "ובשאת מתנותיכם בהעביר בניכם באש".⁴⁹ ואפשר שאחדים מבני דורו של מיכה הנביא חשבו להתקדש בכך: "במה אקדם ה'... האתן בכורי פשעי, פרי בטני חטאת נפשי".⁵⁰

דווקא מקומות אלו מלמדים שתפישתם הייתה שגויה, שהרי הבנתם מכונה כפי יחזקאל "חקים לא טובים". מיכה תובע התנהגות מוסרית מבחינה חברתית, ולא פולחן. גם מפרשת עקדת יצחק ניתן להעלות מסקנה זו, שהרי המקרא מכריז שעניין העקידה היה ניסיון בלבד. שנית, אין שום רמז שדרישת האל היא על רקע בכורת יצחק. אין שם אף אזכור של מונח אחד הקשור לבכורה: 'בכור', 'פטר רחם' או מונח דומה לאלה. שלישית, סוף המעשה מעיד על כוונת ראשיתו, שאין האל רוצה בקרבן אדם. יש אפוא לקבל את דעת ברין,⁵¹ ש"אין להניח חברה אנושית תרבותית המקריבה דרך קבע את בכורותיה". יחד עם זאת, מקרים חריגים כאלו היו בישראל, וגם אצל הגויים.⁵² ייתכן שהסיטואציה שבה הוקרב בכור כקרבן הייתה בשעת מצוקה קשה, כמעשה מישע מלך מואב.⁵² ולבסוף, לו הוקרב כל בכור לאל, כיצד מדברים כתובים עתיקים גם במקרא וגם בכתובים היצוניים במזרח

44 שמ' יג יב, טו; לד יט ועוד.

45 נ"ה טור סיני, הלשון והספר, ירושלים תשכ"א, עמ' 294-295, וחוקרים אחרים. ראה ברין (לעיל הערה 10), עמ' 134, הערה 1.

46 לשורש 'עבר': דב' יח י; מל"ב טז ג; יז יז; כא ו; יח כ לא; דח"ב לג ו; יח כג לו; כ כו; וי יח כא; מל"ב כג י; יר לב לה ועוד. לשורש 'נתן': יח טז כא; מל"א כב כג-כה; איוב טו יט.

47 מל"א כב כג-כה; איוב טו יט.

48 רב' יח ועוד.

49 יח כו ו מקביל לפסוק לא.

50 מ"ו ז.

51 ברין (לעיל הערה 10), עמ' 136.

52 מל"ב ג כו.

העתיק על מעלתו של הבכור במסגרת חיי המשפחה, כגון בעניין ירושה ואימוץ בכורות, כפי שראינו לעיל?⁵³

האם ניתן לכבד את "בכור בניך תתן לי" כמתייחס לנתינה לשירות במקדשים? אפשרות כזאת נראית סבירה לכאורה, שהרי לפני שהומרו בלויים, הבכורות הם ששימשו בפולחן (ראה במ' ג). כבר ראינו לעיל, שגם רשב"ם לשמ' יג ב סובר כך: "באדם, עבודה מתחילה הייתה בככורות". גם הלשון "תתן לי" מתפרשת כשירות במקדש, וזאת על פי סיפור נתינת שמואל או שאילתו לכל ימי חייו למקדש שילה, וכך נכתב שם: "ונתתיהו לה' כל ימי חייו" (שמו"א א יא), ובהמשך הסיפור לשון הנתינה מתחלפת בלשון השאלה "השאלתיהו לה'" (א כה; ב כ).

נתינה במוכר של שירות בקודש אנו מוצאים גם בבמ' יז ז: "ואתה ובניך אתך... ועבדתם, עבודת מתנה אתן את כהנתכם והזר הקרב יומת". אם נזכור שעד לריכוז הפולחן במשכן הקריבו בכל מקום בבמות, נוכל לתפוס את קדושת הבכורות כמתבטאת בשימוש בקדש. מסיפור נתינתו או השאלתו של שמואל למקדש שילה נראה כי זה היה עניין חריג, כי מדובר שם בנדר שרצה להשיג עניין מיוחד, אך לא בדבר שגרתו ומקובל שהרי בימיו הכוהנים הם ששימשו בעבודות המקדש.

גם אין להניח שעד היבחרם של הלויים לשירות פולחני כל הבכורות שימשו בפולחן, אלא זכאים היו לשרת בקודש, ועם העברת התפקיד ללויים נפסק שירותם לחלוטין. שלושה מקורות מתוך ארבעה העוסקים בבכור אדם מדברים רק על פדיון הבכור, ויש להניח שגם המקור בשמות כב משמר רק את הלשון הקמאית, ללא כוונה של נתינת הבכור לה'. הסיבה שדווקא מקור זה משמר את הלשון הארכאית תובהר להלן.

אפשר שמנחמיה י לו-לו - "להביא אל בית ה'... את בכורות בנינו" - ניתן להבין שהפעולה המבטאת את ההעברה או הנתינה היא הבאת בכור האדם למקדש, היינו: אקט סימבולי של מסירת הבכור למקדש והחזרתו לרשות הוריו, או הבאתו למקדש ופדיונו דווקא במקדש. דבר זה היה מקובל כנראה בימי בית שני בידי אחרים, ומוצאים אותנו גם בברית החדשה,⁵⁴ בעניין הולדת ישו הבכור. וכך לשון הדברים שם: "ויחי במלאת לנער שמונה ימים ומול ויקרא שמו ישוע... ויעלוהו ירושלים להעמידו לפני ה', ככתוב בתורת ה' כל זכר פטר רחם יקרא קודש לה'".

לדעתי, הואיל ומטרת הסעיפים האלה באמנת נחמיה הייתה סיפוק צורכיהם של הכוהנים הלויים, כדי שיתפנו לעבודות המקדש, הרי אין מקום לאקט הסימבולי של הבאת הבכור למקדש גרידא. ואם המטרה היא מתנות כהונה, הרי ניתן לעשות זאת בכל מקום, ולא דווקא במקדש, כמו בדיון פטר חמור, שאין צורך להביאו למקדש כדי לפדותו. יוצא אפוא שכונת הכתוב היא להביא את פדיון בכורות הבנים ובכורות הכהמה הטמאה לכוהנים.⁵⁵

ניתן אפוא לומר, שבבכור האדם לא נעשה כל אקט פולחני, אלא הוא נפדה, וערך פדיונו ניתן לכוון. נתייחס עתה לדרכו החריגה של המקור בשמות כב, "בכור בניך תתן לי", בהשוואה לשלושת המקורות האחרים, שבהם מדובר בפירוש על פדיון בכור האדם. הראינו לעיל שגם בשמות הכוונה היא לפדיון. מדוע אפוא ננקטה במקור זה הלשון הקמאית המביעה שירות הבכורים במקדשים?

⁵³ ראה לעיל בדיון בבכור האדם.

⁵⁴ לוקס ב 23.

⁵⁵ עיין פירוש מצורת דוד לנח' י לו.

נראה לי,⁵⁶ שכל הקטע משמות כב כח-ל, המהווה פרשה נפרדת, עוסק בקדושת היראשית: אלוקים, נשיא, ראשית הצומח, ראשית פרי הבטן באדם ובבהמה הטהורה, וישראל שהוא "ראשית תבואתה" של ה' וקודש הוא, ועל כן אנו מצוים "ובשר בשדה טרפה לא תאכלו". מאחר שכל סוגי הראשית הנוכרים כאן אין בהם כל פגם, שטהורים וקדושים הם, על כן אין הכתוב מזכיר ראשית שגר הבהמה הטמאה, פטר חמור. זאת ועוד, קדושתם מתבטאת בקרבנות לה', בהיותם לה'. וכך, כשם שאסור לקלל את האלוקים, אין לקלל את ראש העם, את הנשיא. וכך, מלאכתך ודמעתך, שהם ראשית הצומח, לא תאחר, אלא יש לתתם לה'. "בכור בניך תתן לי",⁵⁷ ובכור הצאן או הכקר "תתנו לי", וישראל "תהיון לי".

זכויות היתר של הבכור במשפחתו

חשיבותו של הבכור מתבטאת במקרא במספר דברים:

א. יש להניח שברשימות היחס או ברשימות הגניאלוגיות, הבכור נזכר בראשון, וליד שמו התואר בכור.⁵⁸ ויש שנזכר רק בן אחד מתוך בני המשפחה, וסביר לשער שהוא הבכור⁵⁹ (או הבן הגדול ביותר, אם הבכור נפטר).

ב. יש שההורים, האב או האם, נקראים על שם הבכור,⁶⁰ ולעתים נקראים על שמו אחיו ואחיותיו.⁶¹ עובדות אלו מלמדות על חשיבות הבכור ומעמדו הבכיר במשפחה. כשאחד האחים הוא הכולט במנהיגות או בכבוד, המקרא מייחס את האחרים על שמו, כמו למשל "שמעא אחי דוד" (שמ"ב יג ג). ג. מנהיגות הבכור במשפחה עולה גם מתוך דברי ה' לרביקה: "ורב יעבד צעיר" (בר' כה כג), היינו: בדרך הטבע הצעיר משמש את הבכור, אך במקרה זה יהיה מצב הפוך. מנהיגותו וסמכותו של הבכור במשפחה נשמעות גם מן התואר של הבכור, ראש.⁶² ובהיותו ראש לאחיו היה אחראי על אחיו הצעירים.⁶³ במקורות מסופוטמיים נדרש מהאחים מתן כבוד לבכור. במקורות אלו צוין שכיבוד הבכור בידי אחיו הוא סגולה לחיים טובים ולמניעת מגפות. כך למשל נאמר: "יהי דבר אחיך בכורך בעיניך כדבר אביך".⁶⁴ וכן בתפילה אשורית מבקש המתפלל שיסולקו מעליו מגפות ופגעים, מחלות וצרות המצפות לו בגלל פשעי אב, אם, סב וסכה, אח בכור (ahi rabī) ואחות בכורה (ahati rabītu).⁶⁵ ד. מתן הכבוד נלמד גם מבר' מג לג: "הבכור בכורתו והצעיר כצעירתו", והערפתו על פני אחיו עולה גם מתוך הכתוב "כי הוא הבכור".⁶⁶

⁵⁶ ראה לעיל והערה 33.

⁵⁷ נראה לי שהתוראה "תתן לי" שבסוף פסוק כח מהייחסת הן ל"מלאכתך ודמעתך" והן ל"בכור בניך". וכך הוא שיעורו של הכתוב: מלאכתך ודמעתך לא תאחר אלא תתן לי, וכן בכור בניך תתן לי; כמו כן בכור הצאן והבקר תתנו לי, וישראל אנשי קודש תהיון לי.

⁵⁸ דה"א ב יג; ב כה.

⁵⁹ בר' ד יז-יט ועוד. עובדה ראויה לציון היא כי שם מציין הכתוב "יוולד בנים ובנות", אך מזכיר רק בן אחד.

⁶⁰ דה"א ב כג, והשווה לבמ' כו כט; דה"א ב נא-נד.

⁶¹ דה"א ב כח-לב; וכן בר' י כא, והשווה לסנהדרין סט ע"ב: "יפת גרול שבאחיו היה"; וכן בר' לו, כ, כב; דה"א א לח; בר' כח ט; לו ג. והשווה לבר' כה יג.

⁶² ראה למשל דה"א ה יב; כד לא.

⁶³ בר' לו כב; מב לו; מג ט.

⁶⁴ H. Frankfort, Before Philosophy, Middlesex 1959, p. 217.

⁶⁵ ברין (לעיל הערה 10), עמ' 167-168.

⁶⁶ בר' מז יד, יח; יהו' יז א; דה"ב כא ג; דה"א ה א; דב' כא טו-יז.

ה. הבכור נוטל בירושה פי שניים, על פי הכתוב "כי את הבכור בן השנואה יכיר לתת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו כי הוא ראשית אונו, לו משפט הבכורה" (דב' כא יז).

דין זה מלמד שהאב אינו יכול לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה, ודרך אגב נזכר "לתת לו פי שנים", ומשמע שזהו דין ידוע ועתיק. כך עולה גם מדברי יעקב ליוסף, "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך", וכן מברכת יעקב לראובן "יתר שאת". ואפשר שהכוונה בדברי ה' לקין "הלא אם תיטיב שאת" היא שאם תיטיב, תזכה להעדפה ב'שאת' (פי שניים).

הדין של הענקת פי שניים לבכור מצוי גם בדיני הירושה של חלק מעמי המזרח הקדום.

1. בחוזה אימוץ ממארי: ⁶⁷ "כשבנים רבים יהיו להם, יאחתאל הוא בן הבכור, בבית חיללום אביו שני חלקים יקת, אחיו הצעירים חלק כחלק יטולו". אפשר שבדברים אלו משתקפת החוקה הבבלית בעניין ירושת הבכור.

2. העדפת הבכור בירושה קיימת גם באשור, נוזי, אוגריט ואללה. ⁶⁸ בבבל, בתקופת אור השלישי, אין שום אזכור של מעמד מועדף לבכור. ⁶⁹

3. בתקופת איסין לרסה (Isin Larsa) אנו שומעים לראשונה על זכויות היתר של הבכור. בטקסטים מניפור אנו קוראים שהבכור (בשומרית: SES GAL; באכדית: aḥum rabūm) מקבל בירושה (בשומרית: SIB TA; באכדית: elātum) חלק יתר על אחיו הצעירים. ⁷⁰

הטקסטים מלרסה (Larsa) קובעים בבירור שהבכור מקבל יותר מיתר אחיו, בדרך כלל חלק כפול (כמו בטקסט ממארי הקובע שהבכור, במקרה הנדון שם הבן המאומץ, יקבל שני חלקי הירושה ושאר אחיו שיאומצו בעתיד יקבלו רק חלק אחד).

עדויות על חלק יתר לבכור נמצאות לא רק בנזי, באשור, בסוריה ובארץ ישראל, אלא גם בדרום בבל ובצפונה בתקופה שבין נפילת אור השלישי לתחילת זמנה של האימפריה של חמורבי.

בחוקת ליפית אישתר (Lipit Ishtar), כנראה במחצית הראשונה של המאה ה־18 לפה"ס, אינו מוצאים עדות למעמד המועדף של הבכור. יש אמנם סעיף אחד בחוקת ליפית אשר המזכיר את הבכור אך לא כמועדף בירושה, אלא בעניין מתנה של אב לבכורו בעוד האב בחיים: "אם אב בעודו בחיים, הניח [למשמרת] מתנת אירוסין בשביל בנו בכורו ובמעמד של האב בעוד הוא חי, הוא [הבן] [נשא] אשה לאחר מות האב הירש". ⁷¹

בחוקי אישנונה (2000 לפה"ס) אין כל התייחסות לעניין הבכור.

בחוקי חמורבי (1786-1728), יש מספר סעיפי חוק המתייחסים לבכור אך לא בהעדפתו בירושה, אלא בעניין מתנת אב לבכורו. כך בסעיף 165: "כי יתן איש לבנו ראשית עונו [ראשית אונו?] שדה, גן או בית, וכתב לו שטר וחתם, וכאשר האחים יחלוקו לאתר שהאב הלך לעמוד לגורלו, הוא ישמור את המתנה אשר אביו נתן לו, ומלבד זאת נכסי האב יחזירו יחלוקו - חלק כחלק [גם מקבל המתנה]". ⁷² וכך גם בסעיף

67 עיין לעיל.

68 I. Mendelson, On the Preferential Status of the Eldest Son', BASOR 156 (Dec. 1959), p. 39, N. 7-9

69 שם, הערה 10.

70 שם, הערה 11.

71 א' לבנון (ליקט ותרגום), קבצי חוקים של העמים במזרח הקדמון, חיפה תשכ"ז, סעיף 32.

72 שם, חוקי חמורבי, סעיף 165.

170: "בני האשה הראשונה ובני השפחה שווה בשווה יחלוקו ככל טוב אשר באחוזת אביהם כאשר הבכור, הבן של האישה הראשונה, יבחר חלקו ויקבלנו".

כאמור, בחוקת אשור התיכונה (המאות ה"ו-ה"ב לפה"ס), הוזכר מעמדו המועדף של הבכור בירושה. וכך נאמר בלוח ב, סעיף 1: "אחים כי יחלוקו את אחוזת אביהם [...] המטעים והבארות שעל פני הקרקע, הבן הבכור יבחר ויקח שני חלקים בחלקו ואחרי כן אחיו, אחד אחר השני יבחרו, ואת שלהם יקחו. הצעיר שבבנים יחלק כל אדמה מעובדת ותנוכתה עם עובדיה, הבכור בבנים יקח חלק חלק על פי בחירתו, וחלקו השני יקבל כפי שיעלה כגורל אשר יפיל על יתר אחיו".⁷³ ועיין גם לוח ס, סעיף 4. בחוקה החתית אין מאומה על בכור.

בחוקת בבל החדשה, היינו תקופת אשור בניפל (669-638 לפה"ס, ויש המתארכים ב-605-539 לפה"ס) איננו מוצאים דבר על מעמד מועדף של הבכור, אלא על מעמד מועדף לכל בני האישה הראשונה בהשוואה לבנים מאישה אחרת: "במקרה של איש אשר לקח אישה והיא ילדה לו ילדים, וכאשר הגורל לקח את אשתו, והוא לקח אישה אחרת והיא ילדה לו ילדים - לאחר שהאב הלך לגורלו, הבנים של [האישה] הראשונה, שני שלישים מרכוש אחוזת אבותם יקחו והבנים של [האישה] האחרת שלישי אחד, אחיותיהם אשר יושבות בבית אבותם [...]".⁷⁴

בסעיף 5 של קודקס הרמפוליס ממצרים (במאה השלישית לפה"ס) נאמר שמנת הבכור היא "החלק הנהוג". בסעיף 8 נאמר שהרכוש מתחלק בין הילדים לפי יחס זה: הבכור מקבל כפליים מכל בן, וכן מקבל כפליים מן הבת.⁷⁵

נעייין בכוחו של האב בנישול הבכור ממעמדו המועדף. במזרח הקדום היה מקובל שהאב רשאי לנשל את הבכור ממעמדו הבכיר ולבכר כל בן אחר שירצה. יתרה מזו, האב יכול להאציל סמכות זו גם על בא כוחו, כמו אשתו. והרי מספר דוגמאות:

א. בתעודה מנוד⁷⁶ אנו קוראים: "הם, הבנים, יחלקו בשווה, לא יהיה ביניהם בכור". בתעודה אחרת: "מבין בניי אין מי שהוא בכור". ובתעודה אחרת ממנה אדם את אחד מבניו לבכור, ועל כן הוא זוכה במנה כפולה.

ב. בקודקס הרמפוליס נאמר שלפי רצונו רשאי האב לצוות שהצעיר יקבל את כל הרכוש או יחולק ככל דרך חלוקה אחרת כרצונו. באותה מידה רשאי האב להוריש לבכורו את כל רכושו, ולא רק מנה כפולה.

ג. בתעודה מאוגרית⁷⁷ נזכר מקרה שבו מתיר אדם לאשתו להחליט מי יירש ומי יידחה מלירש, וזאת על סמך טיב התנהגות הילדים כלפי אמם.

לעומת המצב במזרח, התורה קובעת בדב' כא טו-יז: "והיה ביום הנחילו את בניו... לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכור. כי את הבכור בן השנואה יכיר לתת לו פי שנים... כי הוא ראשית אונו לו משפט הבכורה".

נראה שגם בסיפורי המקרא המבליטים העדפת בן שאינו בכור, כמו יצחק לעומת ישמעאל, יעקב לעומת עשיר, אפרים לעומת מגשה, יוסף לעומת ראובן, אין הבכור מנושל מחלקו העודף בבכורה, אלא מוענקת לו חשיבות, אם בתחום המשפחתי-דתי אם בתחום אחר, אך לא בתחום המשפטי-אזרחי, כגון ירושה.

73 שם, חוקי אשור התיכונה, לוח ב, סעיף 1.

74 שם, חוקי בבל החדשה, סעיף 15.

75 ראה ברין (לעיל הערה 10): עמ' 230, הערה 8; וכן עמ' 240.

76 שם, עמ' 263.

77 ברין (לעיל הערה 10), עמ' 264, והערה 13 שם.

ראויה לציון העובדה שאפילו במקרה של יעקב ועשיו, שבו נמכרה הבכורה, התואר בכור ממשיך להיות תוארו של עשיו, הן בפי המוכר והן בפי הקונה.⁷⁸ ובעניין יוסף הצעיר נאמר בדב"א ה א: "ובני ראובן בכור ישראל כי הוא הבכור, ובחללו יצועי אביו נתנה בכורתו לבני יוסף בן ישראל ולא להתייחש לבכורה". וגם בשמות ו' יד ממשיך ראובן להיות "בכור ישראל".

הסיבות למעמדו המיוחד של הבכור

הראינו לעיל שלא כל עמי הקדם ייחסו מעמד מיוחד לבכור. ולעומתם היו עמים שייחסו לבכור חשיבות רבה. אף הראינו שבישראל חשיבות הבכור מתבטאת בשני דברים: בקדושת בכורות ובכזיותו המיוחדת של הבכור במשפחתו.

מעמדו המועדף של הבכור בתחום האזרחי-משפטי אצל עמי הקדם הוא על רקע מבנה החברה ומעמדה הכלכלי.

בחברות נודדות למחצה, ובעיקר בחברות חקלאיות, מוטלות על הבכור חובות חברתיות, דתיות וכלכליות, כממשיך את שושלת משפחתו בתחומים שבהם עסק אבי המשפחה. חובות אלו הקנו לבכור מעמד מכובד ביותר אחרי אביו, ראש המשפחה. בחברות אחרות, שבהן חלו תמורות במערכת הכלכלית, בעיקר במדינות הגדולות כגון בשומר החדשה ובתקופת השושלת הבבלית הראשונה, החברה נטתה להפחית מתפקידו של הבכור. לפיכך מוצאים בתעודות אור השלישי ובחוקי חמורבי התייחסות לבכור כאל שווה. כללו של הדבר: בחברות הפחות מפותחות עדיפות הבכור התקיימה.⁷⁹

העדפתו של הבכור בישראל מגומקת בשמות יג. קדושת הבכורות נתלית שם ביציאת מצרים ובמכת בכורות. הראינו לעיל שמבנה הפרק מלמד על קשר שבין קדושת הבכורות ויציאת מצרים. בפסוק טו נאמר שם במפורש: "ויהי כי הקשה פרעה לשלחנו ויהרג ה' כל בכור בארץ מצרים מבכור אדם ועד בכור בהמה, על כן אני זוכה לה' כל פטר רחם הזכרים וכל בכור בני אפרה". משמע מכאן שקדושת הבכורות כרוכה במכת בכורות שקדמה ליציאת מצרים. ייתכן שגם שאלת הבן "מה זאת?" (פס' יד) יש לבארה על פי יונתן: "מה דא מצוותא דבוכרייתא?", ועל זה באה תשובת האב: "בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים. ויהי כי הקשה...".

מעניין שכמו בשמות יג, שבו צמודים דיני הבכורות לפרשת יציאת מצרים ופסח, כן גם בשמות לד יח-כ; דב' טו-טז.

בויקרא כז אין צמידות כזו, מאחר שהפרשה אינה עוסקת בדיני קדושת בכורות אלא בדיני הקדש. גם בבמדבר יח אין צמידות כזו של העניינים, כי הפרשה עוסקת בכל מתנות הכהונה, ולא דווקא בדיני בכורות. אך מפליא שבשמות כב כח-כט אין סמיכות פרשיות פסח ובכורות. עניין זה בואר לעיל. מסמיכות פרשיות זו ניסו חוקרים אחרים להסיק שמלכתחילה העבודה של חג הפסח נבעה מפוריות העדר ולא מסיבה הסטורית, וכך יוצא שקרבן הפסח הוקרב מבכורות הבהמה הטהורה.⁸⁰ זה אינו סביר, שהרי בכל דיני קרבן הפסח לא הוזכר אף לא פעם אחת שהשה צריך להיות בכור, ואין נזכר כלל השם בכור בדיני קרבן זה. אף יש לשים לב שבשמות כב אין סמיכות בכורות לפסח, וכן שבשמות יג ובשמות לד נזכרים עניין חג המצות ודיני החג, אך לא דיני קרבן פסח. לעניין המקור בדברים טו, כבר הראיתי לעיל שהוא עוסק בפנייה לכהנים ולא לישראל, ואי לכך אין לקשור סמיכות הפרשיות

⁷⁸ בר כז יט, לב ועוד.

⁷⁹ מנדלסון (הערה 68 לעיל), עמ' 40.

⁸⁰ ראה הרעות השונות אצל ברין, עמ' 84 הערה 19.

לקרבן פסח, שכל ישראל חייבים בו, לבכורות כוהנים. קאסוטו, בפירושו לשמות כג טו, אומר כי כך יש לכאר את ציווי התורה: "ולא יראו פני ריקם" - כשתבוא אל מקדשי לחוג חג זה, אלא תביא את בכורות צאנך ובקרך".

יש לשים לב, שאין קאסוטו מתכוון לזהות את קרבן הפסח עם בכור הבהמה. דבריו מתאשרים למעשה מהכתוב בשמות לד יח-כ. שם יש סמיכות בין חג המצות לבכורות, ובפסוק כ שם גם הצגה זו אינה סבירה, מסיבות אלו:

א. מן הראוי שהביטוי "ולא יראו פני ריקם" לא יכתב בפסוק כ, העוסק בפדיון בכור חמור ובכור אדם, אלא בסוף פסוק יט, העוסק בפטר שור ושה.

ב. אין כאן סמיכות בין חג הפסח, היינו קרבן פסח, לבכורות, אלא בין חג המצות לבכורות.

ג. הביטוי 'לא להיראות את פני ה' ריקם' מופיע בדברים טז טז, ושם הוא קשור לשלוש הרגלים: "שלש פעמים בשנה... ולא יראה את פני ה' ריקם".

על כן נראה לי שיש קשר בין דיני הבכורות ליציאת מצרים, כפי שמציינים המקורות הרלוונטיים לכך. היעדר סמיכות זו בשמות כב נובעת מרעיון אחדות הפרשה הזו, העוסקת ב'בראשית'.⁸¹ סיבות נוספות למעמדו המיוחד של הבכור נסקרו לעיל.⁸²

סיכום

במאמרנו הצגנו את המקורות השונים לדיני בכורות. ריבוי המקורות אינו מבטא השתלשלות היסטורית הלכתית בדיני הבכורות, אלא כדברי חז"ל "דבר תורה עניים הם במקום אחד ועשירים במקום אחר". סיכומם של הדברים:

א. בכור הבהמה הטמאה - כוונתו לפטר חמור בלבד, ויש לפדותו או לעורפו. העריפה אינה קשורה בשום דרך לפולחן החמורים.

ב. בכור הבהמה הטהורה - זכר, הכול חייבים בו: ישראל, לויים וכוהנים. המקור בדברים טו פונה אל הכוהנים-הלויים, החייבים רק בפטר שור ושה: חלבם ודמם להקטרה, וכשרם לכוהנים.

ג. בכור האדם - בתחום הקדושה משמעו פטר רחם, היינו בכור לאם. אך בתחום המשפטי-אזרחי בכור הוא בכור לאב. בכורות זכרים ולא נקבות. ראשית קדושתם התקיימה לפני הקמת המשכן והמקדש, ומשהוקם הועבר תפקידם ללויים, כנראה בעקבות חטא העגל. בכור האדם נפדה וערך פדיונו ניתן לכהן. אין לדבר על פונקציות פולחניות אחרות בבכור האדם, לא בעשיית אקט סימבולי כלשהו בבכור, לא בהקדשתו לשירות במקדשים, ובוודאי לא בהקרתו כקרבן.

ד. זכויות היתר של בכור האדם בתחום המשפטי-אזרחי נבעו ממעמדו במסגרת המשפחה. התורה מדברת על העדפתו בירושה, בכך שנוטל פי שניים בכל אשר ימצא לאביו. העדפה זו אינה שייכת רק לחוקה הישראלית, אלא היא מצויה בחוקת עמי המזרח הקדום.

השתדלנו להקביל ולעמת את הקיים בישראל לעומת המקובל בקרב העמים הקדומים. מצאנו עניינים משותפים והבדלים. גם בעניינים השווים, השווה הוא פורמלי-חיצוני ולא מהותי-אידיאלי.

⁸¹ עיין לעיל.

⁸² עיין לעיל, בסעיף 'זכויות היתר של הבכור במשפחתו'.